

ԵՂՎԱՐՈՒԻ Ս. ՋՈՐԱՎԱՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՎ ՄԵՆԱՍՏԱՆԸ

VII դարը իրավամբ համարվում է հայկական ճարտարապետության ոսկեդար: Դա նորարարությունների, համարձակ մտահղացումների իրականացման մի պատմաշրջան էր, որը հայ մշակույթն ու արվեստը հարստացրեց մի ամբողջ շարք մեծարժեք ստեղծագործություններով: Յոթերորդ դարյան ճարտարապետության և շինարարական արվեստի բարձր դրսևորումներից մեկն է Եղվարդի մոտ գտնվող Ս. Ջորավար եկեղեցին: Կառուցվել է դարի 70-ական թվականներին Հայաստանի կառավարիչ իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանի (661—685 թթ.) կողմից: Վերջինըս իր նստավայրը դարձնելով Արագածոտնի Արուճ ավանը, չի բավարարվում այնտեղ ծավալած շինարարական գործունեությամբ, ձեռնարկում է նաև Ս. Ջորավարի կառուցումը: Այս մասին իր «Հայոց պատմության» մեջ Հովհաննես Դրասխանակերտցին գրում է. «Շինե (Գրիգոր Մամիկոնյանը—Կ. Մ.) նաև նուիրանոց ուխտի կրօնաւորական դասուց, յորում և եկեղեցի պայծառապաճոյճ ի նմա յարդարեալ ըստ յարևելից կուէ դաստակերտին մեծի Եղիվարդայ՝ տուն բնակութեան կուսակրօնից վնա հաստատե ի փրկութիւն հոգւոյ իւրոյ»¹: Պատմիչի այս վկայությունը հայ ճարտարապետության ուսումնասիրողների համար առայժմ եղած միակ և հավաստի փաստարկն է, որպեսզի Ս. Ջորավար եկեղեցու կառուցումը Գրիգոր Մա-

միկոնյանին վերագրվի, քանի որ շինարարական արձանագրություն չի հայտնաբերվել: Սակայն գրականության մեջ չի ընդգծվել այն հանգամանքը, որ իշխանը սկսելուց աչստեղ սոսկ եկեղեցի չի կառուցել: Դրասխանակերտցու հաղորդածից երևում է, որ Եղվարդի մոտ Գրիգոր իշխանը կառուցել է «նուիրանոց ուխտի կրօնաւորական դասուց», այն է «տուն բնակութեան կուսակրօնից», որում և «եկեղեցի պայծառապաճոյճ»: Այսինքն Ս. Ջորավարը, որը կառուցված է բնակավայրերից հեռու (Եղվարդից 3 կմ հյուսիսարևելք) եղել է մենաստանի եկեղեցին, իսկ ամբողջության մեջ Գրիգոր Մամիկոնյանի հիմնածր ըստ էության եղել է մենաստան: Կուսակրոնների կացարանի և հարակից շինությունների ավերակների քարակույտերը երևում են մինչև օրս, եկեղեցու հյուսիսային կողմում: Դրանց մասին Թորոս Թորամանյանը 1909 թ. գրում է. «Ուշադրության արժանի են որձաքարով շինված շենքերու մնացորդները, որ շատ ընդարձակ տեղ բռներ են, կան երբեմն մեծ շենքերու մնացորդներ. ոմանք գաճ ու կրով են շինված, բայց շատը առանց կրաշաղախի»²: Մենաստանի կառուցվածքներից դեռ կանգուն է մի մատուռ, որը ավելի ուշ շրջանի շինություն է (XII—XIII դդ.), գուցե կառուցված հնի տեղում: Ինչպես երևում է, միջնադարում այստեղ բավական

¹ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 91:

² Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, երկրորդ ժողովածու, Երևան, 1948, էջ 158:

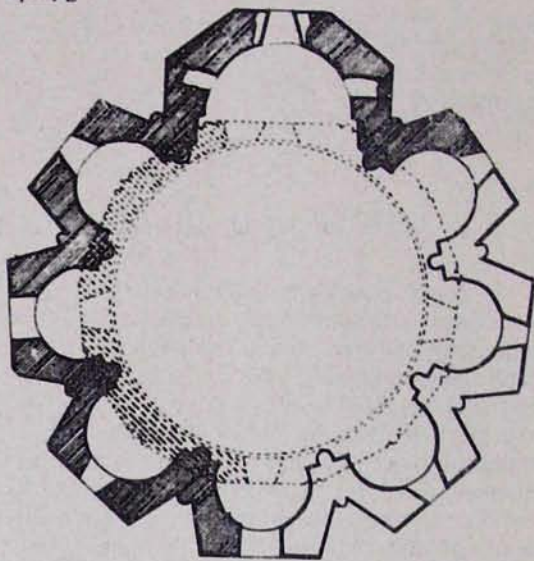

բվով հոգևորականներ են բնակվել, որոնցից մեկը հայոց Մաշտոց Ա կաթողիկոսի (897—898 թթ.) հայրն էր: Այստեղ գրվել են նաև ձեռագրեր:

Մենաստանի եկեղեցին՝ Ս. Չորավարը, VII դարի հայ եկեղեցական ճարտարապետության ինքնատիպ և բարձրարժեք կառույցներից մեկն է: Տ. Մարությանը նշելով, որ այն կառուցել է իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանը, ենթադրում է. «Ըստ երևույթին, դրանով էլ պետք է բացատրել եկեղեցու «Չորավար» անվանումը»³: Եկեղեցին երբեմն թյուրիմացաբար կոչվել է «Չորավոր»: Այս հուշարձանը կոչվել է նաև Ղառավալանք (Ագռավալանք), որը ժողովրդական մի ավանդության ծնունդ է⁴: Ս. Չորավար եկեղեցու անունը, սակայն, ծագում է քրիստոնեական Ս. Թեոդորոս Կորավարի անունից, որին նվիրվել է այն, ինչպես ժամանակին իրավացիորեն նշել է Գարեգին Հովսեփյանը: Եկեղեցու պատին Ենոք (Ինոք) քահանայի և ում Սիոնի նվիրատվական արձանագրություններում այն անվանվում է «ՍԲ ԶԱԻՐԱՎԱՐ»: Իսկ Մաշտոց կաթողիկոսի կենսագրության մեջ կոչվում է մենաստան «անուամբ սրբոյն Թեոդորոսի»⁵:

Ս. Չորավարը մինչև օրս հայտնի հայկական հնագույն ութ խորանով բոլորաձև եկեղեցին է: Դա Թ. Թորամանյանը համարում է «բոլորովին տարբեր ոճ» և ավելացնում. «Այս ոճի առաջին օրինակն է թերևս, Շղվարդի Գր. Մամիկոնյանի շինած Ս. Չորավոր անունով եկեղեցին»⁶: Այս կապակցությամբ Ստ. Մնացականյանը գրում է. «Հայկական ճարտարապետության մեջ Չորավարն ունի իր խիստ որոշակի և հաստատուն տեղը, այն հնագույնն է մեզ հասած բազմաբսիդ կառուցվածքների մեջ և նրա ձևերի ապոե-

ցությունները նկատելի են ավելի ուշ կառուցված այլ հորինվածքներում»⁷: Ուսումնասիրողները Ս. Չորավարի յուրատիպ հատակագծի ծագման նախադրյալներից առաջինը համարում են Չվարթնոցի փառահեղ տաճարի իրագործումը հայ իրականության մեջ: Սակայն Ս. Չորավար եկեղեցու շնորհալի ճարտարապետը չի ընդօրինակել ինչ-որ պատրաստի հորինվածք, այլ գտնվելով նոր կառուցված Չվարթնոցի տպավորության տակ, ելնելով իր շինության ոչ մեծ չափերից, ստեղծագործաբար մշակել է բազմախարկ, բազմանիստ՝ ութ խորանով եկեղեցու զաղափարը⁸:

Ս. Չորավար եկեղեցու հատակագիծը

Եկեղեցին կառուցված է դարչնագույն տուֆ քարով: Ներկայումս այն կիսավեր է՝ հարավային մասը և գմբեթը չեն պահպանվել: Կանգուն են մնացել հյուսիսկողմյան չորս խորանները: Արևելյան, Ավագ խորանը ունեցել է փոքր ինչ խոշոր չափեր, քան մնացած միաձև և միաչափ յոթ խորանները: Եկեղեցին հավանաբար երեք շքամուտք է ունեցել. պահպանվել են հյուսիսայինն ու արևմտյանը: Հուշարձանը շրջապատված է ոչ թե աստիճանավոր գետնախարսխով, այլ այն բոլորաձև օղակող մեկ աստիճանով: Խորանների հատման մասում արտաքուստ արված

³ Տ. Մարության, Խորագույն Հայք, Երևան, 1978, էջ 148:

⁴ Ըստ ավանդության, մի անգամ ուխտավորներն այստեղ մատաղ են եփում մեծ կաթսայի մեջ: Թուխավոր օձը, մարդկանցից աննկատ, սողոսկում է կաթսան և թուխավորում կերակուրը: Այդ բանը նկատում է մի ագռավ և աշխատում է ուխտավորներին թույլ չտալ ուտել մատաղը: Մարդիկ գլխի չեն ընկնում, թե բանն ինչու՞մ է, և ագռավը ստիպված իրեն նետում է եռացող կաթսայի մեջ: Թափում են մատաղը և նոր միայն տեսնում օձը: Այդ օրվանից վանքը կոչում են Ագռավալանք: Տե՛ս Արամ Ղառավալանյան, Ավանդապատում, Երևան, 1969, էջ 224:

⁵ Գարեգին Հովսեփյան, Խաղբակեանք կամ Պոռեանք հայոց պատմության մեջ, Արթիլիա, 1960, էջ 408:

⁶ Թ. Թորամանյան, նշվ. աշխ., առաջին ժողովածու, Երևան, 1942, էջ 118:

⁷ Ստ. Մնացականյան, Երևանը և նրա շրջակայքը, ճարտարապետական հուշարձաններ, Երևան, 1971, էջ 148:

⁸ Н. Токаревский, Архитектура Армении IV—XIV вв., Ереван, 1961, с. 143, Տ. Մարության, նշվ. աշխ., էջ 147—149:

են ութ եռանկյունաձև «հայկական» կոչվող խորշեր, որոնց խորքում տեղադրված են կիսակլոր հիմքով մեկական սյուներ: Ներքուստ, խորանների կցման տեղում բարձրանում են խոյակներով պսակված երեք քառորդ սյուներ: Գմբեթի բարձր թմբուկը ներսից շրջանաձև է, արտաքինից՝ բազմանիստ (12 նիստերով): Հուշարձանը ունի VII դարի կառույցների բնորոշ մեծ լուսամուտներ: Այդպիսիք կան յուրաքանչյուր խորանում, իսկ գմբեթի թմբուկը, իր հերթին, ունեցել է չորս լուսամուտ, աշխարհի չորս կողմերի ուղղությամբ: Ընդհանուր առմամբ եկեղեցու հորինվածքը թողնում է միաձույլ, ամբողջական և կոթողային տպավորություն: Այն աչքի է ընկնում ձևի կատարելությամբ և մանրամասների ներդաշնակությամբ: Հիշենք, որ դեռ Հովհաննես Դրասխանակերտցին այս հուշարձանը կոչում է «եկեղեցի պայծառապաճող»⁹: Եվ պատահական չէ, որ հետագայում Ս. Չորավարը իր որոշակի ակնկալությունն է թողել ոչ միջնադարի հայ եկեղեցական ճարտարապետության մի շարք հուշարձանների վրա:

Ս. Չորավար եկեղեցու ներսը պարզարված է եղել որմնակարներով, որոնց հնությունը հասնում է VII դար: Սակայն այժմ դրա անընթան հետքերն են միայն պահպանվել: Թ. Թորամանյանը դարակալների այցելելով արդեն կիսակործան եղած եկեղեցին, այդ մասին գրում է. «Մի ժամանակ եկեղեցին ծեփված և նկարապարզված է եղել, այժմ միայն հետքերն են մնացել. խորանին ձախ կողմը ծեփի վրա եղել է ընդարձակ մի արձանագրություն, որն այժմ անընթեռնելի դարձած է»¹⁰: Բարեբախտաբար ժամանակին արտագրվելով կորստից փրկվել է որմնակարի վրա եղած այս արձանագրության մի հատվածը, որի մասին Գարեգին Հովսեփյանը հետևյալն է հաղորդում. «Նկատելի են պատկերների հետքեր, մանաւանդ ամսիդի վերայ, ուր եւ արձանագրութիւնից (ծեփի վերայ դեղով գրուած) կարդացվում է. «...վանէս եւ վարդան տրուպ ծառաք որ պաշխատեց սբ վեկեղեցիս նորոգեց...»¹⁰: Գ. Հովսեփյանը այս արձանագրությունից ելնելով ենթադրում է, որ որմնակարը նկարվել է «հաւանորեն ԺԳ դարում»: Բերված արձանագրությունից երևում է, սակայն, որ Հովհաննեսը (յվանէս) և Վարդանը **նորոգել են** որմնակարը: Իսկ դա ինքնին խոսում է այն մասին, որ մինչ այդ եկեղեցին արդեն որմնակարապարզ է եղել: Պետք է կարծել, որ VII դարում, Ս. Չորավարի կառուցումից ան-

միջապես հետո նկարված որմնակարը ժամանակի ընթացքում մասնակիորեն քայքայվել է և նորոգման կարիք է պահանջել ինչը և իրագործել են Հովհաննեսն ու Վարդանը, այդ մասին թողնելով համապատասխան արձանագրություն, հենց ծեփի վրա: Այս ենթադրությունը ավելի հավանական է թվում, երբ ծանոթանում ենք որմնակարի պահպանված հատվածների գունային վերլուծությանը, կատարված Ն. Քոթանջյանի կողմից: Ուսումնասիրողը ծանոթ չլինելով վերը նշված արձանագրությանը, որմնակարի հատվածների գունային կառուցվածքի վերաբերյալ գրում է. «...որմնակարի մնացորդների պատկերապարզման սկզբունքների քննությունը բերում է այն եզրակացության, որ նրա գունային կառուցվածքը ունեցել է երկակի բնույթ», ապա քիչ անց ավելացնում է. «գունային կառուցվածքի տարբեր սկզբունքներից հետևող գեղարվեստական հնարքների երկակիությունը (մի դեպքում պայմանական հարթապատկերային, մյուս դեպքում՝ գեղանկարչատոնային) կարող է բացատրվել որմնակարի ձևավորմանը տարբեր վարպետների, կամ անգամ վարպետների տարբեր խմբերի մասնակցությամբ»¹¹: Ս. Չորավարի որմնակարի պահպանված բեկորները հիմնականում պարզամոտիվներ ու պարզաձևեր են ներկայացնում¹²: Մանրամասն դիտումներից հետո Ն. Քոթանջյանին հաջողվել է գտնել նաև մեկ այլ բնույթի պատկեր (մարդկային պատկերի հագուստամաս), որը իր կատարման եղանակով և սկզբունքներով մի կողմից հեռանում է նույն որմնակարի գծային գրաֆիկական եղանակով ստեղծված պարզամոտիվներից, մյուս կողմից մոտենում են Արուճի տաճարի 666 թ. որմնակարին, նկարված ավատ գունային գեղանկարչական սկզբունքով¹³: Այս վերջին հանգամանքը մեզ բերել է այն համոզման, որ Ս. Չորավարի որմնակարիչը Գրիգոր Մամիկոնյանի Արու-

¹¹ Н. Котанджян, Цвет в раннесредневековой живописи Армении, Ереван, 1978, с. 52.

¹² Լ. Ա. Դուրնովն նույնպես ծանոթ չի եղել վերը նշված արձանագրությանը և որմնակարը դիտել է որպես զուտ VII դարի գործ: Սակայն նկատել է, որ այն «առանձնանում է» այդ ժամանակաշրջանի մյուս որմնակարներից: Լ. Դուրնովն սկզբունքներն չի բացառում վարդամոտիվներից բացի այլ պատկերների գոյության հնարավորությունը, սակայն այնուամենայնիվ ենթադրում է, որ Ս. Չորավար եկեղեցու ներսը ամբողջությամբ ծածկված է եղել վարդամոտիվներով ու գեղապարզերով: Տե՛ս Լ. Դուրնով, Краткая история древнеармянской живописи Ереван, 1957, с. 12.

¹³ Н. Котанджян, նույն տեղում:

⁹ Թ. Թորամանյան, նշվ. աշխ., երկրորդ ժողովածու, էջ 158:

¹⁰ Գարեգին Հովսեփյան, նույն տեղում:

ճում կառուցած Ս. Գրիգոր տաճարի Ստեփանոս նկարիչն է եղել, որի անունը բարեբախտաբար պահպանվել է Արուծի որմնանկարում¹⁴:

Ասվածից և Ս. Չորավարի որմնանկարի վրա եղած արձանագրությունից հետևում է, որ եկեղեցու սկզբնական որմնանկարը (VII դար, Ստեփանոս) ուշ միջնադարում նորոգվել է (XII—XIII դդ. Հովհաննես, Վարդան): Տարբեր ժամանակներում որմնանկարիչները պատկերապարզման տարբեր սկզբունքներ են կիրառել, որի հետևանքը որմնանկարի գունային կառուցվածքի երկակի բնույթն է: Նկարապարզ հատվածների այժմյան վիճակը թույլ չի տալիս կռահել, թե ինչ էր նկարված VII դարում և ինչ է ավելացվել նորոգման ժամանակ: Կարծում ենք, որ հետագայում ավելացվածը հիմնականում պարզամոտիվներ են եղել:

Դատելով պատմական հատուկ կենտ տեղեկություններից, միջնադարում Ս. Չորավար եկեղեցին և մենաստանը ունեցել են բավական թվով միաբաններ, տնտեսական և մշակութային գործունեության ոլորտ: Մենաստանը հիշատակվում է հայոց Մաջտոց կաթողիկոսի վարքում, գրված 893 թ. նրա աջակերտ Ստեփանոս կրոնավորի ձեռքով: Այստեղ կենսագիրը կաթողիկոսի հոր մասին գրում է. «Սա էր ի տոհմէ քահանայական՝ ի գեղջէն Եղեվարդայ ի ժառանգաց մենաստանաց, որ անուամբ սրբոյն Թէոդորոսի էր»¹⁵:

Ս. Չորավարը եղել է գրչության կենտրոն: 1197 թ. Սարգիս Կոնստի աջակերտներ Դավիթն ու Ներսէսը այստեղ ընդօրինակել են իրենց ուսուցչի «Մեկնութիւն Աւետարանին Ղուկասու» գործը: Այդ մասին հիշատակու-

թյուն է պահպանվել Սարգիս Կոնստի «Մեկնության» մեկ այլ օրինակում, գրված Թովմա Մեծովեցու կողմից 1427 թ. Մեծովա վանքում: Ձեռագրի հիշատակարանում Մեծովեցին նշում է. «...արքիմակն առաջին գրեալ էր ի Սուրբ ուխտն Եղեվարդու, ի դոռն Սրբոյն եկեղեցոյն Թէոդորոսին, որ էր գրեալ յառաջին օրինակէն, ձեռամբ աջակերտաց սուրբ վարդապետին Սարգսի՝ Դարթի և Ներսէսի...»¹⁶:

Ս. Չորավար եկեղեցու պատին XII—XIII դդ. պատկանող երկու անթվական վիմագիր արձանագրություններ կան: Դրանցում նշվում են նվիրատվություններ. մեկը Ենոք քահանայի կողմից՝ նրա «հայրենի այգին որ յԵղիվարդ է», մյուսը Սիոն անունով մեկի, որը գրում է. «...տի պիմ հալրն այգին ի սր ուխտս»:

Ահա այն ամենը, ինչ առայժմ հայտնի է մեկ Ս. Չորավարի մասին: Ժամանակը անողոք է մարդկանց ստեղծագործության նկատմամբ, մենաստանի շենքերն ավերվել են, կիսակործան է եղել եկեղեցին, թափվել է որմնանկարի ծեփը: Մնացել է պատմություն այս ամենի մասին և հույս, որ Ս. Չորավար գողտրիկ եկեղեցին մի օր կվերականգնվի¹⁷:

¹⁶ Լ. Խաչիկյան, ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն առաջին, Երևան, 1955, էջ 360:

¹⁷ «Թվում է, թե Հայաստանը հարուստ լինելով ճարտարապետական հուշարձաններով, կարող է նշանակություն չտալ դրանցից մեկի կորստին,—գրում է Յու. Յարալովը Ս. Չորավարի մասին,—բայց դա կվնասեր հայ ճարտարապետության պարզացման գեներալական գծին, քանի որ Չորավարը շրջային այն օղակն է, որը միացնում է բազմաթիվ եկեղեցիների պարզացման գիծը... Չորավարի պահպանումը հայագիտության պարտքն է»: Տե՛ս Յու. Երալով, Зоравар—памятник древнеармянской архитектуры. Հայաստանի մշակույթի և արվեստի պորթլանդներին նվիրված հանրապետական V զիտական կոնֆերանս (12—16 նոյեմբեր, Երևան), թեպիսներ, Երևան, 1982, էջ 158:

¹⁴ Կ. Մաթևոսյան, Արուծի Ս. Գրիգոր և Թալինի Կաթողիկե տաճարների որմնանկարները, «Էջմիածին», 1982, Ը—Թ, էջ 67—69:

¹⁵ Մատենադարան, ձեռ. № 970, էջ 358բ, հիմն. Գաբրեղի «Հովսեփյան, Յիշատակարանը ձեռագրաց, Կ. Ա. Անթիլիաս, 1951, էջ 89, 93:

